

Ігар Клімаў

Мінск

Дэдыкацыя да Нясвіжскага катэхізіса 1562 г. у святле лексічнай статыстыкі твора

0. У першай друкаванай кнізе на старабеларускай мове (Нясвіж, 1562) маецца некалькі ўступных тэкстаў, з’яўленне якіх абумоўлена не столькі зместам выдання, колькі самім фактам яго існавання – гэта дэдыкацыя і прадмова. Такія дадатковыя тэксты звычайна не звязаныя ці слаба звязаныя са зместам кнігі, іх з’яўленне выклікана больш культурнай традыцыяй – падзякаваць мецэнату і прэзентаваць чытачу друк. Дэдыкацыя адрасаваная сынам двух заможных магнатаў ВКЛ і родзічаў – Мікалаеў Радзівілаў, якія з’яўляліся ўплывовымі пратэктарамі пратэстанцкага руху ў краіне і былі, у прыватнасці, мецэнатамі Нясвіжскай друкарні. Твор падпісаны аж трыма асобамі – Мацвеем Кавячынскім, Сымонам Будным, Лаўрэнам Крышкоўскім, што, напэўна, адлюстроўвае іх супольны ўдзел (арганізацыйны ці ідэйны) у выданні. Прадмова адрасавана ўсім русінам (*всѣмъ благовѣрнымъ христіаномъ языка руского*), г. зн. максімальна шырокаму колу чытачоў. Яе аўтарам з’яўляецца ўжо адзін Сымон Будны, што вынікае з подпісу напрыканцы твора, ён жа, хутчэй за ўсё, быў і адзіным аўтарам катэхізіса. Пры гэтым паводле свайго аб’ёму прадмова на траціну большая за дэдыкацыю, але ў выданні прадмова набраная дробнымі літарамі, а дэдыкацыя – буйнымі, у выніку чаго апошняя займае больш месца (9 старонак), тады як першая – менш (6 старонак). Можна думаць, што наборшчыкі такім чынам жадалі падкрэсліць ролю для выдання дэдыкацыі, аднак магчыма, што малы памер дэдыкацыі і яе вялікі шрыфт абумоўлены педагогічнымі мэтамі – прызначэннем твора для няпоўнагадовых дзяцей Радзівілаў. Абодва творы на працягу паўтара стагоддзя неаднаразова выдаваліся, факсімільна і ў наборы¹, і нават перакладзены на сучасную беларускую мову².

Калі прадмова як твор С. Буднага атрымала ў навуцы хоць нейкае вывучэнне, то на дэдыкацыю практычна не звярталася ўвагі, ні ў айчынай, ні ў сусветнай навуцы. Лексіка твора, здаецца, нават не ўвайшла ў склад *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы*, ва ўсялякім выпадку,

¹ Адна з апошніх публікацый помніка змяшчае абедзве формы, гл.: *Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны*, Мінск 1991, с. 24–26, 114–123.

² С. Будны, *Прысвячэнне да Катэхізіса*, [у:] „Роднае слова“ 2005, № 8, с. 8–10.

гэта не заўважна па ілюстрацыйным матэрыяле да асобных слоўнікавых артыкулаў. Між тым, твор цікавы не толькі ў плане параўнання з прадмовай самога С. Буднага (і паводле мовы, і паводле стылістыкі), але і сам па сабе, як высокамастацкі і рытарычны тэкст. На жаль, стылістычныя асаблівасці дэдыкацыі пакуль не разглядаліся філолагамі. Магчыма, некаторую ролю ў гэтым адыграла няяснае аўтарства твора, які, як вынікае з подпісу, належыць аж тром асобам. Праўда, часам некаторыя даследчыкі называюць толькі аднаго С. Буднага аўтарам дэдыкацыі¹, аднак, напэўна, толькі з-за нейкага недагляду, бо гэтаму няма ніякіх падстаў – аўтарства твора выразна звязана з трыма асобамі. Не маючы спецыяльнай мэты высветліць унёсак кожнага з суаўтараў, дадзеная праца накіравана на вызначэнне стылістычных асаблівасцяў дэдыкацыі, перш за ўсё шляхам аналізу яе лексічнай структуры. Матэрыялам для даследавання паслужыў арыгінал твора, які, аднак, цытуецца з графічнымі спрашчэннямі (а менавіта: у максімальным набліжэнні да сучаснай кірыліцы); пры патрэбе робяцца спасылкі на яго тэкст паводле старонак арыгінала (там пададзена толькі пагінацыя), але без указання радка.

1. Дэдыкацыя і сэнсава, і візуальна (прагаламі, адступамі, іншымі тыпаметрамі шрыфту) падзяляецца на тры нераўнаважныя часткі (далей лічбы – гэта колькасць словаўжыванняў на кожную частку): а) прывітальная формула на пачатку твора – 78, б) уласна сама дэдыкацыя (асноўнае цела твора) – 778, в) эсхатакол (рэквізіты твора з подпісамі яго аўтараў) – 29. Усяго твор налічвае 885 словаўжыванняў (без эсхатакола – 856); для параўнання – прадмова С. Буднага – 1231 словаўжывання (без загалоўка і эсхатакола – 1204 словаўжывання). Падобныя фармальныя часткі звычайныя для паслання (г. зн. літаратурнага ліста)², таму дадзеную дэдыкацыю ў жанравых адносінах трэба акрэсліць як мадыфікацыю ліста, што тыпова для дэдыкацыі наогул.

Падлік слоў у творы ажыццяўляўся на наступных падставах. Як асобныя словы разглядаліся формы, што часам лічацца суплетыўнымі і аб'ядноўваюцца ў адно слова: *чоловекъ* – *люди*, таксама прыназоўнікі і, як правіла, часціцы, напрыклад, *не* з дзеясловамі (але не з займеннікамі і некаторымі (дзее/прыметнікамі), *же* (*жъ*) – у спалучэнні з любымі часціцамі мовы (але не паланізм *тежъ* 'таксама'), а таксама суплетыўныя ступені параўнання прыметнікаў (*большій*) параўнальна з іх пазытывнай ступенню. Аднак за адно слова лічыліся спалучэнні часціцы *бы* (*бъ*) са злучнікамі, у выніку чаго ўтвараюцца даданыя злучнікі:

¹ У. К о н а н, *Матывы залатога веку ў творчасці пісьменнікаў Беларусі XVI стагоддзя* [у:] *Скарына і наш час*, Матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель 16–17 мая 2002 г., у 2-х ч., Гомель 2002, ч. 1, с. 131; С. Л. К а г а н, *Сродкі сінтаксічнай стылістыкі ў прадмове С. Буднага да КАТЭХІЗІСА* [у:] „Известия Гомельского государственного университета“ 2003, № 6, с. 62.

² Гл. у дэталі: І. К л і м а ў, *Тэорыя заходнееўрапейскага ліста ў часы Сярэднявечча і Рэнэсансу* [у:] „Беларускі археаграфічны штогоднік“ 2003, вып. 4, с. 113–126.

якобы (2), абы (4), абысте, ижбы, аднак за асобныя – спалучэнні гэтай часціцы са злучальнымі злучнікамі: *але бы ся ... рачили*, ці для ўтварэння дзеяслоўнай формы ўмоўнага ладу: *не с таковое годности, якое бы святыя таблицы божие достойны были*. Як адно слова ўлічаны ўтварэнні *такжеть* (*Такжеть и теперь*) і паланізм *прото*. Як і іншым старабеларускім помнікам, дэдыкацыі ўласціва дыстантнае і нярэдка прэпазіцыйнае размяшчэнне зваротнага кампанента адносна дзеяслова – такі кампанент, як і ў польскай мове, займае ў сказах твора другое месца (часта адразу пасля злучніка – у даданым сказе); у гэтым выпадку такі кампанент трактуецца як асобнае слова. Як асобныя словы разглядаліся і часткі некаторых аналітычных формаў, такіх, як дзеяслоўныя (напрыклад, умоўнага ці будучага часу) або формы параўнання прыметнікаў. Спалучэнне *заразомъ* ‘разам; адразу’ ацэньваецца як адно слова¹.

У далейшым пры разглядзе не ўлічваўся эсхатакол з прычыны стэрэатыпнасці яго зместу, аднак цалкам быў прыцягнуты да аналізу матэрыял прывітальнай формулы. Яна ў значнай ступені паўтарае лексіку асноўнага корпуса дэдыкацыі (хаця 21 слова адзначана толькі ў формуле і не сустракаецца ў цэле самой дэдыкацыі, але 10 з іх – гэта імёны ўласныя ці ўтварэнні ад іх). Не ўлічваецца таксама глоса *овоцъ* (да слова *плодъ*), змешчаная на маргінэсе старонкі. Таксама варта асобна вылучыць ўстойлівыя найменні годнасці, што ўжываюцца ў творы пры звяртанні да суб’ектаў дэдыкацыі – дзяцей-першынцаў магнатаў Радзівілаў. Такія найменні годнасці ўяўляюць сабою штампы, якія ўжываюцца ў творы бадай нязменна, таму далей яны вельмі выбарліва бяруцца пад увагу пры лексічным аналізе.

Звяртальныя штампы паўтараюцца ў невялікім помніку вельмі часта, што зразумела і натуральна для дэдыкацыі, аднак усё ж вельмі нераўнамерна ў межах самога твора. У гэтых адносінах яго цэла (тэкст без эсхатакола і прывітальнай формулы) выразна падзяляецца на дзве прыкладна роўныя часткі: у першай ужываецца ў асноўным звяртанне *освецонные а милостивые княжата* (2 разы) у другой – толькі *ваши / ихъ княжацские милости* (праўда, аднойчы яна сустрэлася і ў прывітальнай формуле), прычым вельмі часта – аж 17 разоў (і яшчэ 1 раз – у эсхатаколе). Пераменная частка (*ихъ* ці *ваши*) штампа *княжацские милости* залежыць ад аб’екта звяртання: займеннік *ихъ* тычыцца саміх магнатаў, а займеннік *ваши* – іх дзяцей (таму ў эсхатаколе фраза *Ваших Княжацских млсти повольные слуги* стасуецца дзяцей Радзівілаў, а не саміх магнатаў). Відавочна, што аўтары знаходзіліся ў пэўнай залежнасці ад магнатаў і імкнуліся гэта ўсяляк прадэманстраваць (што было адным з патрабаванняў рыторыкі). Добра вядома, што прыхільнасць бацькоў здабываецца праз спрыянне іх дзеям.

Першая частка дэдыкацыі заканчваецца словамі *...ку истинъному збавителю притегнути рачиль* і разам з прывітальнай формулай

¹ Гістарычны слоўнік беларускай мовы, Мінск 1991, т. 11, с. 122–123.

налічвае 441 словаўжыванне, другая частка пачынаецца са слоў *Которого тутъ въ тыхъ малыхъ...* і ахоплівае (без эсхатакола) 415 словаўжыванняў. Аднак адрозненне паміж кампазіцыйнымі часткамі праяўляецца не толькі ў рознай колькасці выкарыстаных штампаў, але і ў змесце. У першай частцы няма апавядання непасрэдна пра само выданне ці падзеі, з ім звязаныя, гаворка ідзе на нейкія іншыя, больш адцягнутыя тэмы, тады як у другой апавядаецца якраз пра само выданне, гэтая ж частка насычана звяртаннімі і заклікамі да дзяцей Радзівілаў і да саміх магнатаў.

Сярэдняя частотнасць слова ў тэксце 2,38 словаўжывання (далей усюды статыстыка – без уліку эсхатакола). Найбольш частотных слоў у творы ўсяго 12, з частотнасцю ад 13 і вышэй. Усяго яны ўжытыя 234 разы, што перабольшвае траціну тэксту. Наступная паводле частотнасці група слоў – словы з частотнасцю ад 10 да 3: тут 80 слоў ужытыя 277 разоў (менш за траціну). Т. ч., на 92 словы, што сустрэліся ў творы часцей за сярэдні паказчык частотнасці, прыпадае прыкладна 2/3 тэксту, астатнія 267 слоў, ужытыя менш за гэты паказчык (2 і 1 разы), займаюць толькі траціну тэксту. Гэта характарызуе лексіку твора як высока аднастайную (з высокай паўтаральнасцю), а сам помнік – як даволі блізкі да гутарковай мовы. Аднак апошняе дасягаецца пераважна за кошт ужо адзначанага ўжытку штампаў, а таксама звяртанняў, займеннікаў, сінанімізацый і інш. (гл. ніжэй), г. зн. перш за ўсё стылістычных сродкаў. Можна дапусціць, што дэдыкацыя мусіла зачытвацца адрасат(у, -ам) ці пісалася ў разліку на такое зачытванне.

2. Тэматыку твора ў значнай ступені раскрываюць частотныя словы, якія сустрэліся з частотнасцю 3 і больш. Перш за ўсё ўвагу тут прыцягваюць высокачастотныя словы (з частотнасцю ад 13 і вышэй). Як заканамерна для маўлення наогул і любога тэксту, найбольш частотнымі з'яўляюцца службовыя словы і займеннікі, а таксама дзеяслоў *быти*. Але яны якраз і малапаказальныя для якой-небудзь змястоўнай характарыстыкі твора – з прычыны абагуленасці ці абстрактнасці сваёй семантыкі. Тым не менш, можна заўважыць, што большасць частаўжывальных займеннікаў мае пэўную камунікацыйную “спецыялізацыю”. Так, формы займенніка *онъ* (*его / него, ихъ* і інш.) характарызуюць галоўным чынам сувязь з пазатэкставай рэальнасцю, а формы займенніка *тотъ* (*того, томъ* і інш.), наадварот, “абслугоўваюць” пераважна ўнутрытэкставыя сувязі (таксама як і ад’ектыўны карэлят апошняга – займеннік *той*, які сустракаецца нашмат радзей у творы). Але крыху нечакана для высокачастотных слоў выглядае наяўнасць сярод іх ад’ектыўнага займенніка *оный*, які ўвогуле мае ўказальнае значэнне, але ў кантэксце можа набываць яшчэ адценне пэўнасці і перадаваць значэнне ‘даўні, старажытны’¹. Аднак такога значэння

¹ І. К л і м а ў, *Стылістыка дапасаваных азначэнняў у прадмове Васіля Цяпінскага* [у:] „Białorutenistyka Białostocka” 2014, т. 6, с. 325.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы ў гэтага займенніка не натуе (хаця вылучае асобнае значэнне ‘замагільны’)¹. У цэлым займеннік *оны* (і дэрываты з ім) быў дастаткова пашыраны ў даўнім старабеларускім пісьменстве XVI–XVII стст. (не выключана, што пад польскім уплывам)². Таму не дзіва, што ён часта ўжываецца і ў прадмове С. Буднага да *Нясвіжскага катэхізіса*, і ў прадмове В. Цяпінскага³. Цікава, што гэты займеннік неаднолькава распаўсюджаны па тэксце дэдыкацыі: 13 выпадкаў яго ўжывання прыпадаюць на 1-ю частку (але не ў прывітальнай формуле) і толькі 3 – на пачатак 2-й часткі. Гэта яўна звязана са зместам твора: яго 1-я частка накіраваная на мінулае, да падзей біблейных часоў, тады як 2-я звернута да сучаснасці аўтараў (і змяшчае, у дадатак, максімум звяртальных штампаў, гл. вышэй). Таксама цікава пранікненне ў лік высокачастотных слоў дзеяслова, інакшага за *быти*: ім з’яўляецца паланізм *рачити*, даволі распаўсюджаны ў XVI ст. як у польскім пісьменстве⁴, так і ў старабеларускім⁵. Верагодна, гэта адлюстроўвае персанальную схільнасць да гэтага дзеяслова каго-небудзь з аўтараў дэдыкацыі. Калі гэта так, то трэба думаць, што твор пісала ўсё ж адна асоба і, відаць, гэта не быў С. Будны, бо ў яго прадмове гэты дзеяслоў не сустракаецца зусім, не адзначаны ён сярод высокачастотных слоў і ў *Нясвіжскім катэхізісе*⁶. Гэты дзеяслоў прыкладна роўна прадстаўлены ў абедзвюх частках (адпаведна, 7 і 8 разоў) цэла дэдыкацыі.

Значна больш інфарматыўнымі на конт зместу твора атрымліваюцца менш частотныя словы (з частотнасцю ад 10 да 3). За выключэннем службовых слоў і займеннікаў гэта ў асноўным назоўнікі і прыметнікі. У тэматычных адносінах яны прадстаўлены пераважна рэлігійнай лексікай, назвамі званняў ды годнасцяў і тэрмінамі роднасці, прычым многія адзінкі ў кожнай групе кантэкстуальна звязаныя паміж сабою па сэнсе (за кошт пераносных значэнняў): *богъ, Христосъ, святой* (субст.), *духъ, обетница; панъ, княжата; отецъ, сынъ, братья, потомство, насенье* ‘патомнасць, нашчадкі’. Другую групу ўтвараюць назоўнікі шырокай тэматыкі: *языкъ* ‘мова’, *сердце, упадокъ* ‘заняпад, скон’, *часть*. Аднак тэматыка прыметнікаў ужо крыху інакшая. Апрача рэлігійнай характарыстыкі (*святой, благославеный, божий, освецонный*) прыметнікі выкарыстаны ў помніку ў асноўным для перадачы нейкай станоўчай характарыстыкі: *великий, верный, вечный, новый, первый, славный*, або нейкай нейтральнай (у выпадку з *единый, инший*). Для назоўнікаў, асабліва падвышанай частотнасці, тыпова шматзначнасць. Так, *панъ* пазначае і Госпада, і зямнога гаспадара, *отець* – Бога-Айца і зямнога

¹ Гістарычны слоўнік беларускай мовы, т. 22, Мінск 2002, с. 220–221.

² *Ibidem*, с. 219–221.

³ І. К л і м а ў, *Стылістыка дапасаваных азначэнняў...* с. 323.

⁴ *Słownik Polszczyzny XVI wieku*, Warszawa 2011, t. 35, s. 13–19.

⁵ Гістарычны слоўнік беларускай мовы, т. 30, Мінск 2010, с. 36–37.

⁶ А. Ж у р а ў с к і, *Лексічныя асаблівасці Катэхізіса Сымона Буднага* [у:] „Беларуская лінгвістыка“ 2007, вып. 60, с. 26.

бацьку, а *сынъ* наогул мае некалькі значэнняў: 1) сын, 2) нашчадак, 3) паслядоўнік (г. зн. духоўны сын), 4) Хрыстос. Такая шматзначнасць наогул уласцівая рэлігійнай лексіцы, якая часта папаўняецца з ліку агульнай. З іншых часцін мовы можна адзначыць тут слабую прадстаўленасць дзеясловаў (ледзь трапілі сюды толькі невыразныя *мети* і *мочи*); лічэбнік *одинъ* часам выступае і як часціца (*одно*). Больш разнастайны набор прыслоўяў: *знову, опять, такъ, только*. Звяртае ўвагу і высокая частотнасць (разам – аж 7 разоў!) ужывання двух сінанімічных прыслоўяў *знову* і *опять*, што падкрэслівае важнасць для твора ідэі паўтаральнасці.

Малачастотныя (ужытыя 2 разы) і адзінкавыя словы ў дэдыкацыі ў значнай ступені далучаюцца да тэматычных групавак, вылучаных раней, але ўтвараюць і новыя сукупнасці. Праўда, тыя дэталізуюць ужо вызначаныя тэмы або могуць быць далучаны да іх паводле сэнсавай сумежнасці. Так, сярод малачастотных назоўнікаў у раней адзначаных групойкі ўваходзяць словы *родитель* (пра бацькоў), *человекъ, коренье* 'род', *зборъ* (пратэстанцкая грамада) і *сатанъ / сатана*, да якіх далучаецца група абстрактных назоўнікаў, што суадносяцца з рэлігійнымі паняццямі: *ласка, милосердье, невинность, справедливость*, сюды ж можна аднесці і асабовы назоўнік *утешитель*. Духоўны свет таксама характарызуюць назоўнікі *книга, слово*. Шырока прадстаўлена сацыяльная сфера – за кошт назваў пасады заняткаў: *воевода, гетманъ, слуга*, сюды ж можна дадаць імёны (*Миколай, Радивилъ*) і зборныя назвы: *князтво, народъ, Речь* (Паспалітая). Групоўка шырокай тэматыкі папоўнена словамі *векъ, початокъ, прикладъ*. Значны лік тут і прыметнікаў, якія апрача рэлігійнай тэматыкі (*милостивый, Христовый*) істотна пашыраюць сферу становачай характарыстыкі, часам нават у бок выключнасці: *всемогущий, вдячный, зацный, навыйший, п(е)реднейший, слушный*. Колькасць прыметнікаў, што даюць нейтральную характарыстыку: *остатный / остатний* (сюды ж можна аднесці дзеепрыметнік *привернутый*), павялічана за кошт слоў, якія адлюстроўваюць сацыяльныя або геаграфічныя звесткі: *Литовский, Посполитый, словенский* (пра мову). Значны лік прыслоўяў: *верне, далей, давно, много, накоротце*, а вось колькасць дзеясловаў зноў невялікая: *оказати, нарушити, приписать* (хоць апошнія два прадстаўлены таксама і дзеепрыметнай формай). Слабая прадстаўленасць дзеясловаў сярод частотнай лексікі сведчыць пра пераважна мастацкі характар твора, паколькі ў статыстычных адносінах дзеясловы (разам з дзеепрыметнікамі ў прэдыкатывнай функцыі і дзеепрыслоўямі) трапляюцца ў ім нярэдка. Аўтар(ы) яўна вар'ірава(ў, -лі) дзеясловы, пазбягаючы іх паўтарэння (за выключэннем *рачити*).

Статыстыка па знамянальных часцінах мовы ў творы наступная: дзеясловаў – 58, назоўнікаў – 129, прыметнікаў – 73, дзеепрыметнікаў (разам з дзеепрыслоўямі) – 17, прыслоўяў – 28. Некалькі элементаў

тэксту адназначна кваліфікаваць у часцінамоўных адносінах праблема-тычна: *Бот, заразомъ* (гл. вышэй), *рачъ* (не форма загаднага ладу), *Такжеть*.

3. Цікавым паказчыкам ідэйна-паняццэвай аднастайнасці твора і характарыстыкай індыўідуальнага стылю яго аўтара(ў) з'яўляецца прадстаўленасць каранёў у лексіцы. У гэтых адносінах дэдыкацыю трэба ахарактарызаваць як твор з адносна невысокай аднастайнасцю: карані даволі слаба паўтараюцца ў яго лексіцы. Большасць каранёў у помніку прадстаўлена не больш як парай лексем. Падлік адзінак тут адбываўся на наступных падставах: не аб'ядноўваліся як роднасныя *словенский* і *слово* (хаця менавіта так маглі лічыць у тыя часы)¹, *чоловекъ* і *люди*, былі таксама разведзены як розныя *речъ* 'рэч, прадмет, тэма' і *Речъ* (*Посполитая*) – як уласны і агульны назоўнікі.

Максімальная колькасць розных лексем з адным каранем у помніку – 6, але гэта адзначана толькі для 1 гнязда: *миловати* – *милосердые* 2 – *милосердный* – *милость* 21 – *милостивый* – *розмиловати*;

5 лексем (4 гнязды): *право* – *правда* – *правдивый* – *праве* (часц.) – *справедливость* 2, *нарроженое* – *народъ* 2 – *первородный* – *перворожонный* – *родитель* 2, *славне* (прысл.) – *славный* – *благославенье* – *благославенный* 5 – *ублагославити*, *такъ* 3 – *такжеть* – *так* – *таковой* 2 – *такой* 2;

4 лексем (4 гнязды): *весь* 7 – *всякий* – *всемогучый* 2 – *всегда*, *выдати* – *данный* – *давати* – *поданный*, *первый* 3 – *первородный* – *перворожонный* – *перший*, *сердечне* (прысл.) – *сердце* 3 – *милосердые* 2 – *милосердный*;

3 лексем (12 гнёздаў): *благославенье* – *благославенный* 5 – *ублагославити*, *богъ* 7 – *божий* 3 – *побожный*, *вера* – *верне* 2 (прысл.) – *верный* 3, *единый* 5 – *единость* – *одинъ* 7, *збавенье* – *збавитель* – *збавити*, *княжа* 7 – *княжацкий* 18 – *князтво*, *колвекъ* – *коли* – *колько*, *млодость* – *молоденство* – *молодой*, *много* 2 – *множити* – *помножити*, *обетница* 3 – *обещаное* (субст.) – *обещати*, *потом* (прысл.) – *потомство* 3 – *потому* 2 (злучн.), *яко* 5 – *якобы* 2 – *який* 2;

2 лексем (26 гнёздаў): *быти* 16 – *бывати*, *вдячне* (прысл.) – *вдячный* 2, *векъ* 2 – *вечный* 3, *невинность* 2 – *повинность*, *выполнити* – *выполнен(ь)е*, *вырвати* – *выривати*, *давный* – *здавна* 2, *двое* – *два*, *дивный* – *предивный*, *доброта* – *добрый*, *евангелистъ* – *Евангелие*, *ижъ* 2 – *ижбы*, *иначей* – *иный* 4, *зачати* – *зачатье*, *Миколай* 2 – *Миколаевичъ*, *всемогучый* 2 – *могти* 3, *знову* – *новый* 3, *онъ* 18 – *оный* 16, *панъ* 9 – *панский*, *пописанный* – *приписати* 2, *початокъ* 2 – *спочатку*, *рачъ* – *рачители* 15, *речъ* – *Речъ* (*Посполитая*) 2, *святой* (прым., субст.) 9 – *святость*, *тешити* – *утешитель* 2, *упадокъ* 3 – *упалый*.

¹ А. Мылъников, *Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века*. С.-Петербург 1999, с. 28–29, 32–33, 34.

Даволі невысокую словаўтваральную “актыўнасць” каранёў у помніку можна тлумачыць як літаратурнымі задачамі аўтара(ў), так і жанравымі патрабаваннямі дэдыкацыі. Таксам варта ўлічыць высокую частотнасць паўтарэння звярталых штампаў у творы, на фоне чаго высокая паўтаральнасць іншых лексем магла выглядаць празмернай. Адносна высокае паўтарэнне ў лексіцы помніка каранёў *мил-, прав-, род/ж-, пер(в)-, сер(д)-* (іншыя, прадстаўленыя займеннікамі і часціцамі, малапаказальныя) задае пэўнае паняццева-тэматычнае поле, звязанае з эмацыйным і рацыянальным аспектамі чалавечай дзейнасці. Гэта пераважна станючая лексіка рэлігійнага і маральнага плана.

У межах некалькіх каранёвых гнёздаў суіснуюць рознаславянскія формы – усходне-, заходне- і паўднёvasлавянскія: *единый / единость – одинъ, младость – молоденство / молодой*, таксама варта адзначыць структурныя царкоўнаславянскія *предивный, пречистый* (але ў помніку толькі прэф. *роз- / рос-*), паланізмы *преложенство, кротъ*, іншаславянскія¹ *предъ 2* (прыназ.), хаця параўн.: *черезъ 7*. Падобнае суіснаванне рознаславянскіх формаў з’яўляецца адметнасцю ўсёй старабеларускай мовы. Звяртае таксама ўвагу прысутнасць цэлых гнёздаў лексічных паланізмаў, што ў адносна невялікім творы не маюць сабе іншаславянскіх адпаведнікаў: *обетница – обещаное – обещати*. Не менш адметна і прысутнасць царкоўнаславянскіх яўна рэлігійнага зместу: *благославенъе, благославеный 5, ублагославити*. Можна адзначыць наяўнасць вельмі разнастайных словаўтваральных мадэляў у межах асобных гнёздаў (*право / праве / справедливость і правда / правдивый; первородный і перворожонный*) і розных сінонімаў у тэксце помніка: *насеенье 3 – семя, плодъ – овоць* (апошняя лексема прыведзена на маргінэсе). Варта таксама звярнуць увагу і на суіснаванне ў помніку рознаславянскіх мадыфікацый каранёў (напрыклад: *перв-* і *перви-*, тагачаснай польскай мове, як і старабеларускай, былі вядомыя абедзве формы) і мадэляў (напрыклад: *божий і побожный*). Падобнае ж спалучэнне ўсходне- і царкоўнаславянскіх традыцый можна назіраць у варыянтных напісаннях *чоловека і човеку*. Разам з тым у іншых выпадках заўважныя спробы аўтара(ў) замяніць іншаславянскія формы ўсходнеславянскімі: *переднеиший 2* (< польск. *przedniejszy*), *накоротце 2, городъ* (эсхатакол), *голова*, багемізм *злаща*.

4. Важную ролю ў характарыстыцы твора адыгрывае размеркаванне лексікі па тэксце – лексічная сінтагматыка. Некаторыя кампазіцыйныя рысы помніка, звязаныя з яго лексічнай структурай, ужо былі адзначаны вышэй. У прыватнасці, быў зроблены падзел помніка на тры фармальныя часткі, а цэнтральная з іх (цэла дэдыкацыі) была падзеленая на дзве сэнсавыя (кампазіцыйныя) часткі.

¹ Гэтак прапануецца называць іншаславянскія формы, запазычаныя ў старабеларускую мову, калі немагчыма адназначна вызначыць іх паўднёва- ці заходнеславянскае паходжанне (у асноўным гэта некаторыя формы з няпоўнагалоссем).

Ці не найважнейшай асаблівасцю твора ў гэтых адносінах з'яўляецца размеркаванне ў ім назвы Бога і яе сэнсавых ды кантэкстуальных субстытутаў. Менавіта праз іх ужытак і дасягаецца адзінства паміж усімі часткамі твора:

– прывітальная формула: *от бога отца через Христа единого сына его в духу святом*;

– 1-я частка цела дэдыкацыі: *Бог всемогучий; сам; от веков милосердный бог; пан бог, отец оный; насенье (2); семя 'патомнасць'; Христос (2); Христос пан; сына своего; ку истинному збавителю*;

– 2-я частка цела дэдыкацыі: *ку слову божиему; он, который сам всего початком и единым от веков збавенья поводом ест; пан бог всемогучий; единого навышшего бога; пан бог; единого гетмана Христа; единого сына своего; утешителю нашим; от него ж самого; в духу святом*;

– эсхатакол: *от въплощенья Христова*.

Паняцце хрысціянскага Бога (у яго дактрынальным разуменні – разам з Сынам Божым Хрыстом і з Духам Святым) атрымліваецца асноўным для твора і прысутнічае ва ўсіх яго частках, служачы галоўным сродкам для іх сэнсавай сувязі. Разнастайныя пазначэнні Бога, аб'яднаныя агульнасцю канатацый, забяспечваюць высокую звязнасць тэксту і спрыяюць яго ўспрымання чытачом менавіта як рэлігійнага тэксту, прызначанага для набожных вернікаў (відаць, такімі хацелі бачыць дзяцей Радзівілаў і аўтары, і мецэнаты) і напісанага гэтакімі ж набожнымі аўтарамі.

5. Дэдыкацыі нясвіжскага друку ўласціва рознабаковасць характарыстык і багацце лексікону (перш за ўсё за кошт малачастотнай ці адзінкавай лексікі). Гэта ў значнай ступені абумоўлена выкарыстаннем спецыфічнага стылістычнага прыёму, уласцівага даўняму пісьменству эпохі Рэнэсансу і барока, – рытарычнай сінанімізацыі¹. Канструкцыя з сінонімамі дае рознабаковую характарыстыку абстрактнаму ці неканкрэтнаму прадмету гутаркі. У большасці выпадкаў гэта парныя сінонімы, толькі зрэдку трапляюцца множныя – тады набор сінтагма мае характар пералічэння, набліжаючыся да ампліфікацыі (*ласки, покою и вечного благославенья верного; в оной первой невинности, святости, справедливости и у правде; зачатъ и ... множить и ростъ*). У дэдыкацыі сінонімы звязаныя толькі злучнікамі *и*, радзей *а*, парнымі *и .. и* (але зусім няма, напрыклад, *или, а(ль)бо*). Усяго ў невялікай дэдыкацыі адзначана даволі значная колькасць (22) канструкцый з сінонімамі:

– прывітальная формула (6):

¹ С. К а г а н, *Выкарыстанне сінонімаў як элемент паэтыкі паўтарэння ў прадмове С. Буднага да Катэхізіса* [у:] *Слова і час*, Навуковыя чытанні, прысвечаныя памяці праф. У. Анічэнкі: Зборнік навуковых артыкулаў, у 2-х ч., ч. 1, Гомель 2003, с. 54–59; І. К л і м а ў, *Сінанімізацыя як стылістычны прыём ў прадмовах і пасляслоўях Ф. Скарыны* [у:] „Acta Albaruthenica“ 2015, т. 15, с. 135–148.

са злучнікам *и: Освецонных княжат и панов; княжати на Олыце и Несвижу; маршалка и канцлера; княжати на Дубинках и Бер-
жах; ласки, покою и вечного благославенья верного;*
са злучнікам *а: Христового збору братья а слуги их княжацких
милости;*

– 1-я частка цела дэдыкацыі (17):

са злучнікам *и: от блуда и от грехов; оного образа и подобен-
ства божиего; в оной первой невинности, святости, справедли-
вости и у правде; оная первая невинность и справедливость;
оною ся аж до смерти тешили и оною ж .. доступили; сынов
и потомства их; и з Старого и з Нового Закону; от сердц и очъю
наших; через духа святого и светлость Евангелия; римского
и греческого Вавилона; слово ... нарушил и тайны посквернил;*
са злучнікам *а: освещенные а милостивые княжата (2 разы); по
ооном их тяжком упадку а по утраченью; оное вечное а благо-
славенное семя; семя ... обещанное, а ... нарощенное; объяснить, а ...
оказати;*

– 2-я частка цела дэдыкацыі (14):

са злучнікам *и: поданы и приписаны; их зачатъя и занятъя;
розмиловати и ... ся бавити; давные предки и их княжацкие ми-
лости; початком и ... поводом ест; тая отчизна и Реч Посполи-
тая; зачатъ и ... множить и ростъ; рыцерыми и братьею;*
са злучнікам *а: побожному а зацному Феофилу; княжата а пер-
реднеиших вожов сынове; добрый взор а приклад; братьею
а сынми; Христового збору братья а слуг ваших княжацких
милости.*

Акрэсленыя сінанімічныя канструкцыі часам абважаныя залежны-
мі кампанентамі, напрыклад: *Христового збору братья а слуг ваших
княжацких милости*. Няма сінанімізацыі ў спалучэнні ім *заразом
и всему потомству их* (градацыя), *помножить и ублагославить* (амплі-
фікацыя дзеясловаў). Хаця геаграфічныя назвы кшталту *на Олыце
и Несвижу; на Дубинках и Бержах*, назвы рэалій кшталту *з Старого и з
Нового Закону*, назвы пасада кшталту *маршалка и канцлера* фармальна
не з'яўляюцца сінонімамі, паколькі пазначаюць унікальныя аб'екты,
што не здольныя вар'іравацца, аднак кантэкстуальна яны фактычна
функцыянуюць як сінонімы, паколькі ў прыведзеных выпадках слу-
жаць толькі прыкладамі, экзэмпліфікацыямі, г.зн. пазначаюць адна-
тыпныя паняцці ці аб'екты: *Олыка и Несвижъ* – толькі некалькі
з мноства ўладанняў Радзівілаў; *маршалокъ и канцлеръ* – толькі не-
калькі з мноства займаных імі пасада; *Старый и Новый Законъ* – толькі
некалькі версій заповіту, заключаючага паміж чалавекам і Богам (пра-
тэстантызм дапускае заключэнне новых “заповітаў”, параўн. мармоны)
і г. д. У эсхатаколе няма сінанімічных канструкцый, у адным выпадку
злучнік *и* выступае там у чыста граматычнай функцыі (для афармлення
састаўнога лічэбніка): *в року тысячном пятьсотном шестдесятом*

и втором. Частае ўжыванне сінанімізацый сведчыць пра рытарызм твора, яго выразна літаратурны характар, а таксама пра апавяданне аб малаканкрэтных прадметах.

6. Важнае значэнне для даследавання двух дадатковых тэкстаў *Нясвіжскага катэхізіса* мае супадзенне лексічных элементаў паміж імі. Аднак параўнанне дэдыкацыі з прадмовай С. Буднага ўскладненае ўжываннем у апошняй царкоўнаславянскіх цытат і – за іх межамі – асобных царкоўнаславянстваў¹. Такая сітуацыя *a priori* будзе на карысць несупадзення, паколькі ў дэдыкацыі царкоўнаславянстваў наадварот няшмат. Цікава, што шэраг унікальных для прадмовы лексем, якія сустракаюцца толькі ў такіх цытатах, трапляе ў лік агульных для двух твораў: *Духъ, законъ, образъ, сердце, Содомъ*. Аднак у гэтым няма нічога дзіўнага, паколькі гэта пераважна агульнаславянскія словы.

Лексічнае супадзенне дэдыкацыі з прадмовай С. Буднага налічвае 109 слоў (і яшчэ 13 слоў маюць аднолькавы корань і блізкае словаўтварэнне, але з'яўляюцца адрознымі паводле афіксаў і часта – часцінамоўнай прыналежнасці, напрыклад: *книжка* і *книга*, *истинный* і *истинне*). Гэта складае менш за траціну лексем дэдыкацыі (357 слоў, без эсхатакола) і менш за чвэрць лексічных адзінак прадмовы (488 слоў, без эсхатакола). Калі выдаліць з разгляду службовыя словы, лічэбнікі, прыслоўі і займеннікі, якія малапаказальныя для змястоўнай характарыстыкі твора, то для аналізу застаецца толькі 46 слоў. Большасць з іх – гэта рознафункцыянальная лексіка (18), прадстаўленая пераважна дзеясловамі: *вывести, выполнить, давать, дати, заховати, мети, мочи, показати, упасти, хотети; животъ, законъ, образъ, обычай, правда, сердце, тайна, часть*; рэлігійная лексіка (12): *Богъ, божий, вера, грехъ, грешный, Духъ, ласка, милостивый, святой, Содомъ, Христов(ый), Христосъ*; і словы дыскурсіўнай тэматыкі (7): *поведати, поведети, повелевати, повеление, речь* 'мова' і 'справа', *слово, языкъ* 'мова' і 'народ' (апошнія значэнне прысутнічае ў царкоўнаславянскай цытаце); сюды ж можна далучыць прыметнікі, што пазначаюць мовы (*греческий, словенский*). Тэрміны роднасці (*братъ, предокъ, родитель, сынъ*, а таксама *семе* 'нашчадак, патомнасць'), назвы пачуццяў (*верный, гневъ, ужалитисе* 'жжаліцца') прадстаўлены нязначна.

У двух творах супадае толькі неістотная паводле сваёй спецыфікі лексіка (назвы пачуццяў і дзеяслоў *будовати*), супадзенне ж астатняй лексікі (рознафункцыянальнай, рэлігійнай, дыскурсіўнай і тэрмінаў роднасці) абумоўлена агульнасцю тэматыкі і нейкай выразнай тэндэнцыі не мае. На гэтай падставе, відаць, трэба меркаваць, што аўтары дэдыкацыі і прадмовы – розныя асобы.

¹ Магчыма, гэта асаблівасць прадмовы параўнальна з дэдыкацыяй можа служыць ускосным аргументам на карысць высновы, што С. Будны не з'яўляўся аўтарам дэдыкацыі.

7. У выніку праведзенага аналізу можна зрабіць выснову, што аўтарам дэдыкацыі была адна асоба, але наўрад ці С. Будны. Відаць, аўтарам з'яўляецца Лаўрэн Крышкоўскі, які, хутчэй за ўсё, напісаў тэкст па-польску, а С. Будны толькі пераклаў яго на старабеларускую мову, магчыма, дадаўшы ад сябе толькі некаторыя сродкі ці, хутчэй, уласныя эквіваленты (перш за ўсё некаторыя царкоўнаславянскія). Імя Мацвея Кавячынскага было, відаць, узята як уладальніка друкарні, што імкнуўся засведчыць сваю пашану Радзівілам.

У зместавых адносінах твор мае выразны літаратурны характар (што тыпова для дэдыкацыі), гэта падкрэслена частым выкарыстаннем сінанімізацыі. Выразная рыса твора – яго рэлігійная афарбоўка, што дасягаецца не столькі тэматыкай і зместам паведамлення, колькі стылістычнымі сродкамі – ужываннем рэлігійнай лексікі і разнастайных найменняў хрысціянскага Бога ды яго постацяў.

Ihar Klimau

Preface to the Nyasvizhian Catechism of 1562 in the Light of Lexical Statistics of the Work

A b s t r a c t

The article deals with the lexical structure of a small work of early Belarusian writing which was written in the Cyrillic script and which has never been investigated before. The discussion concentrates particularly on the following aspects: the rate of words in the text, lexical explication of the main subjects, repeatability of roots in the lexicon, lexical syntagmatics within the text and cases of rhetorical synonymisation. The work is characterised as a religious and rhetorical one. Even though three persons appear as its authors, the analysis has shown that most likely there is one author, and namely Lauren Kryszkouski, who apparently wrote the work originally in Polish, whereas Szymon Budny translated this work into Old Belarusian.